

UOT 316.74

ORCID: [0000-0003-1581-4536](https://orcid.org/0000-0003-1581-4536)

DOI: <https://doi.org/10.52094/3005-9941.46.2024.010>

Fətəliyeva Rufanə Rizvan qızı  
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin müəllimi  
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı  
Email: [rufanafatali@gmail.com](mailto:rufanafatali@gmail.com)

## MÜASİR DÖVRDƏ DİNİ PLÜRƏLİZM NƏZƏRİYYƏSİ, ONUN TƏZAHÜR FORMALARI

**Xülasə:** Dini plürəlizm müasir dini fəlsəfənin ən parlaq və mübahisəli mövzularından biridir. Bu qismən ona görədir ki, din fəlsəfəsinin tətbiq olunduğu və öyrədildiyi mühit getdikcə çoxmədəniyyətli, çoxkonfessiyalı mühitə çevrilir. XXI əsrin əvvəlləri müxtəlif dini ənənələrin müxtəlif teologiyalarının dini plürəlizmin çağırışına şahid olduğu bir dövr idi. Beləliklə, dini plürəlizm bir şəkildə bütün ilahiyyatların məşğul olması lazım olan bir fenomendir. Bu məqalə dinlərdə həqiqət və qurtuluş ideyasına əsaslanan dini plürəlizm probleminə işıq tutmaq və qloballaşma kontekstində metafizik dini plürəlizmin son məqsədinə diqqət çəkmək məqsədi daşıyır.

**Açar sözlər:** Dini plürəlizm, modernləşmə, dindarlıq, tolerantlıq, Con Hikk

### Giriş

Cəmiyyətimizdə, ictimai həyatımızda plürəlizm sözü son onilliklər ərzində tez-tez işlənən müasir sözlərdəndir. Təəssüf ki, əsasən bir çox ədəbiyyatlarda bu terminin əsl mənasına varmadan və ya digər ona yaxın mənalı terminlərlə qarışdırılır. Bəzən də onu yalnız istədiyimiz forma və mənalarda da səsləndirə bilirik. Bu məqalədə plürəlizm, tolerantlıq, humanizm kimi anlayışlar bir birindən fərqləndirilir.

Qərb mütəxəssislərinin də “plürəlizm” və onun əsas tərkib hissəsi hesab olunan “tolerantlıq” barədə fikirləri eynilik təşkil etmir. Tarixi mənbələri araşdırsaq, plürəlizm Avropaya XVI və XVII əsrlərdə dini konfliktlər nəticəsində tolerantlığın müəyyən zamanla qəbul edilməsi ilə meydana gəlib.

Plürəlizm XX əsrin əvvəllərində İngiltərədə Frederick Maitland, Samuel G. Hobson, Harold Lasky, Richard H. Tony və George Douglas Hovard Cole daxil olan bir qrup yazıçı tərəfindən fəal şəkildə araşdırılaraq fərdin ona cəmiyyət hissi verəcək bir sosial kontekstə inteqrasiya edilməsinin lazım olduğunu iddia edirdilər. Belə bir cəmiyyətin nümunəsi olaraq da gildiyaların, qanuni şəhərlərin, kəndlərin, monastırının və universitetlərin orta əsr quruluşuna uyğun olduğu işarə edilirdi. Plürəlistlər müasir sənaye cəmiyyətinin bəzi mənfi cəhətlərinin iqtisadi və inzibati mərkəzsizləşdirmə yolu ilə aradan qaldırılma biləcəyini iddia etdilər.

## Əsas hissə

Tolerantlıq və plüralizm fərdi, həm də fərqli anlayışlardır, lakin hər iki termin müəyyən mənalarda bir-birinə çox yaxındılar. Tolerantlıq plüralizmin bir hissəsidir, yəni tolerant olmayan plüralizm həqiqi plüralizm deyil. Bu iki əsas anlayış arasında fərq ondan ibarətdir ki, tolerantlıq dəyər və əməllərə hörmətlə yanaşır, plüralizm isə fərqli dəyərlərin varlığını qəbul edir. Çünki plüralizm fərqlilikləri və fərqli yanaşmaları, şəxsləri, xalqları və cəmiyyətləri zənginləşdirən varlıq olaraq dəyərləndirir [1, s.14].

XVII əsrə qədər fərqli mövqələrin, dinlərin mövcudluğunun dövlətlərin dağılmasına və münaqişələrə gətirəcəyinə inanılırdı. Həmrəylik isə dövlətin mühüm şərti sayılırdı. Tolerantlıq quru bir konsepsiya olmaqdan çıxdı və onun həyata keçirilməsində ən böyük amil bəşəriyyətin sərhədlərinin həddinə çatması idi. İnsanlığın dəhşətli hala gəldiyi dövrdə, mövcud şərtlər tolerantlığın məcburi olduğuna dair bir fikrini yaratdı. Beləliklə, tolerantlığın məcburiyyətdən yarandığını düşünmək mümkündür. Tolerantlıq konsepsiyasının tarixini nəzərə alaraq siyasi, mədəni və dini məzmunun müxtəlif tərifləri verilmişdir. Məsələn, bir fəlsəfi lüğətdə tolerantlıq “öz fikir və inanclarına zidd olan digər fikir və inanclara dözümlülük, onlara qarşı toxunulmazlıq” olaraq təyin olunur.

Öz təbiətinə görə plüralizm cəmiyyətdə normal ictimai, sosial, siyasi münasibətlərin yüksəlmə istiqamətlərinin inkişafını formalaşdırır, proseslər təzyiqlə məruz qalmadan azad şəkildə inkişaf edir. Plüralizmin təsiri ilə sosial-siyasi cərəyanların, yanaşmaların sayı artır ki, bu yanaşmalardan hər biri öz suverenliyinə doğru getməyə başlayır. Siyasi mənada isə siyasi alimlər dövlət quruculuğunda plüralizmin inhisarçılığın istənilən formasının əleyhinə çıxış etdiyini qeyd edir və bir neçə ümumi mühüm əlamətləri qeyd edirlər. Bu əlamətlərə aiddir:

1) sərbətsizlik, konfliktin dünyanı çoxqütblü materiya kimi anlamaq yanaşmalarını aradan qaldırır;

2) sosial, konseptual differensiyanı vahid norma kimi qəbullanaraq fərdiyyətin azadlığını artırır.

Plüralizm cəmiyyətdəki sosial təbəqələrin çoxluğu fonunda yetkinləşir. Siyasi plüralizmin müxtəlif formaları müəyyən olmuşdur. Bu, həm çoxpartiyalı sistem, həm hakimiyyətin uyğun hüquq və səlahiyyətləri olan çoxçeşidli mərkəzlərə ayrılması, eyni zamanda da rəsmi deyil, həqiqətən, yerli özünüidarətmə orqanlarının inkişafı və ən sonunda müxtəlif ədəbiyyatlarda "dördüncü hakimiyyət" sayılan müstəqil mətbuatın olması anlayışı deməkdir. Siyasi ekspertlərin fikrinə əsasən, plüralizm vahid bir mədəniyyət olmasına baxmayaraq, eyni zamanda da cəmiyyətdə müxtəlif ideoya və yanaşmaların olmasıdır [2, s. 172].

Plüralizm eyniliyi, tək ideologiya və hegemon fikri, bütün cəmiyyətə – insanlığa təlqin və məcburi tətbiq edilməsini inkar edir. Plüralizm insanların düşüncə azadlığını, baş verən hadisələr haqqında suveren fikrinin olmasını müdafiə edir. Plüralizm müxtəliflikdir, plüralizm rəngarənglikdir və ən nəhayət, plüralizm zənginlikdir. Bu, əslində elə cəmiyyətin təbii və sadə formasıdır. Çünki insan müstəqil fərddir, onun öz fikri,

düşüncə tərzı və zövqü var. İnsana hansı formada rahatdırsa, məhz elə də yaşmalıdır. O, özünü cəmiyyətə və ümumi çoxluğa uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində deyil. Yekdil ideologiyaya məcbur edilmiş xalqlar əvvəl-axır plüralizmlə tanış olacaqlar. Plüralizm özü elmi plüralizm, siyasi plüralizm, dini plüralizm, mədəni plüralizm kimi terminlərə ayrılır. Siyasi plüralizm – bir neçə ideyalar əsasında səciyyələnən rəy, müxtəlif siyasi partiyaların vahid istiqamətdə müxtəlif fikirlərdə yekun nəticəyə gəlməsidir.

İslam, xristianlıq, yəhudilik, hinduizm, buddizm, kaynizm, konfutsiçilik və taoizm kimi milyonlarla inançlı olan dinlər var. Rəqabət edən dinlərin olması, qloballaşma ilə birlikdə müasir insanı plüralizm problemi ilə üz-üzə qoyaraq və bəzi sualları qarşıya qoyur: “Bu dinlərdən yalnız birinə qapılmaq nə dərəcədə məntiqlidir? Sonlu həqiqət bir dini əhatə edə bilərmi? Yalnız bir din qurtuluşu təmin edə bilərmi? ...Plüralistlər, əlbəttə ki, bu suallara mənfi cavab verirlər. Plüralizm baxımından canlı dünyanın müasir dinləri sonlu (qəti) və ya həqiqi (həqiqi) və onun anlayışını və ona müxtəlif cavablarını təmsil edirlər. Hər bir din insanın eqosentrizmdən real mərkəzçiliyə ekzistensial çevrilməsində iştirak edir və müstəqil bir yerdə dayanırlar. Beləliklə, böyük dini ənənələr insanları xilas etmək üçün alternativ yollar kimi qəbul edilə bilər” [3, s.71, 98].

Plüralizm *plural – cəm*, çoxluğa meyillilik mənasındadır. Plüralizmin ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, həmçinin din və əxlaq fəlsəfəsində, politologiya və digər sahələrdə çoxluğa tərəf meyil kimi mənalandırılaraq, fərqli istinad formaları var. Plüralizm qeyd edilən bütün ifadə formaları daxilində ortaq olaraq, əsasən vahidliyə meyillilik və ya eksklüzivizmə əks istiqamətdə çoxluğa meyillilik kimi tanımlanır. Amma dini plüralizm bu mənədadır ki, həqiqət və xoşbəxtlik tək bir dində cəm olmayıb, bəlkə də bütün ilahi dinlərdə bu həqiqət var. Əslində var olan və bilinən dinlər arasında sıx koordinasiya olarsa, insan reallığa və tamlığa nail ola bilər. Bu səbəbdən dinlər arasında haqq və batil meyarı aradan götürülərək dini münaqişə və çəkişmələr öz yerini humanizmə verir.

Dini plüralizm cərəyanının ilkin ideyalarını qərb dünyasında ingilis filosofu Con Hikk irəli sürmüşdür. Həyatının gənclik illərində fundamentalist xristian olan Hikk təhsil aldığı universitet üçün Birmingem şəhərinə gəldikdən sonra burada müxtəlif millətlər, xalqlar və dinlərlə tanış olur. 1950-60-cı illərdə Birmingem şəhəri Asiya və Afrika qitəsindən gələn köçmələrin mərkəzi sayılırdı. Hikkin özünün təbirincə desək: “Bu şəhər irqlər, mədəniyyətlər və dinlər baxımından tam plüralist şəhər idi”. Belə bir mühitlə yanaşı, Kantın, Smitin və Şteynin analitik düşüncələri ilə tanışlıq onun fikirlərinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır [4, s. 123].

Con Hikk üçün “*mehriban Allah*” ideyası ən maraqlı və ən cəzbedici ideya idi. Onun fikrinə əsasən, nicat və qurtuluşu tək cə xristianlığın inhisarında saxlamaq istəyən, başqalarını isə ilahinin lütfündən məhrum sayan bəzi kilsə xadimlərinin düşüncələri təzadlıdır. O, bu barədə yazır: “Məgər biz mehriban Allahın bütün insanlara nicat vermək istəyini qəbul etmirikmi? Eyni zamanda, bunun yeganə yolunu xristianlıqda görürük. Həmin məntiqlə hamı deyil, məhz insanların müəyyən bir hissəsi qurtuluşa nail olacaq və onların çoxu ondan məhrum qalacaqlar”. Beləliklə, Hikk xristianlıq

kəlamında bir dəyişiklik, inqilab etmək istədi və bunu “Kopernik inqilabı” [5, s. 115-116] adlandırdı

Plüralizm kimi, bir çox digər düşüncə cərəyanları da sosial müxtəlifliyə öz şərhlərini vermişlər. Monizm, relativizm, skeptisizm və subyektivizm eyni şəkildə dəyərlərin müxtəlifliyini dərk etməyə əsaslanan fəlsəfi mövqelərdir. Plüralizm, əslində elə bu alternativ fəlsəfi mövqelərlə birləşdirilə bilər və ya üst-üstə düşə bilər və tez-tez onlarla eyniləşdirilir. Bəs plüralizmdə yeniliklər nələrdir? Plüralizm qeyd edilən dəyərlərdəki fərqliliklərin digər izahlarının heç birində olmayan sosial müxtəlifliyi necə izah edir? Plüralizm və digər mövqelər arasındakı əlaqənin öyrənilməsi plüralizmin fərqli prinsiplərini, yəni plüralizmin sosial müxtəlifliyə verdiyi əlaqəli əhəmiyyəti vurğulamalıdır. Plüralizmin qarşı çıxdığı baxışdan başlayaq, yəni monizmdən.

### **Plüralizm və Monizm**

Monizm, bütün varlıqların və gerçəkliyin tək bir təməl prinsipə və ya maddəyə söykəndiyini iddia edən fəlsəfi bir cərəyandır. Bu baxışa görə, kainatın mərkəzində yalnız bir növ varlıq dayanır və bu varlıq bütün hadisələrin mənbəyini təşkil edir. Monizm, əks nöqteyi-nəzərdən sayılan dualizmə (varlığın iki ayrı və müstəqil prinsipinin mövcud olduğu nöqteyi-nəzər) qarşı çıxır.

Hər şeyi əhatə edən bir hədəf var ki, bu da monist baxışların struktur təşkili qəbul etdikləri rəşional düşüncə növü üçün vacibdir. Bütün digər məqsədlərimiz həyata keçirilir prinsipcə, heç bir normativ qalıq və ya itki olmadan rəşional bir qərara gəlmək mümkündür. Teleoloji nəzəriyyələr əsasən monistiktir. Beləliklə, teleoloji quruluşa cavab verən nəticəlilik, utilitarizm və mükəmməllik nəzəriyyələri monistik etik anlayışın bariz nümunələridir. Plüralist nəzəriyyələr, əksinə, onlara uyğun olan normativ müzakirə növü üçün əhəmiyyətli nəticələrə səbəb olan bu hərtərəfli qiymətləndirmə meyarından məhrumdur [6, s. 78, 81].

Bu səbəbdən, monizmə görə, sosial müxtəliflik, nəticədə səliqəli və qalıqsız bir tənzimləmə qarışığına bağlanan tapmacanın parçalarıdır, plüralizm üçün sosial müxtəliflik təmiz elementlər təklif edir, hansı ki heç vaxt hamısını əhatə edən vahid ümumi bir sistem təşkil etməyəcək.

### **Plüralizm və relativizm**

Həm dini, həm də elmi sahədə köhnə əminliyin yox olması, ənənəvi etik çərçivələrin məhv edilməsi və müxtəlif cəmiyyətlərdə sosial və mədəni müxtəlifliyin artan sürü relyativizmin müasir ədəbiyyatlarda tanınmasına təsir göstərdi. Relativizm bəzən tənqidçilər tərəfindən bütün baxışların eyni dərəcədə ədalətli olduğu tezisi olaraq təyin olunur. Etikada bu, bütün əxlaqi prinsiplərin eyni dərəcədə yaxşı olması deməkdir; epistemologiyada bütün inancların və ya inanc sistemlərinin eyni dərəcədə doğru olduğunu göstərir. Mənəvi relativizm normativ və ya meta-etik mövqe ola bilər. Plüralizm ümumiyyətlə relativizmin meta-etik versiyası ilə, yəni müxtəlif mədəni və tarixi dəyərlərə normativ əhəmiyyət verən əxlaqi mühakimələrin düzgünlüyü və yanlışlığı fikri ilə müəyyən edilir. Həqiqətən, bəzi mütəfəkkirlər plüralizm və relativizmin bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğunu iddia etdilər.

Relativizmə görə, mədəni müxtəliflik əxlaqi mühakimələrin həqiqəti haqqında təsadüfi bir anlayış yaradır və bu səbəbdən əxlaqi müzakirə heç vaxt universal, rəasional və obyektiv əsaslandırıla bilməz. Plüralizm bu baxımdan iki vacib cəhətdən uzaqlaşır: mədəniyyətə və onun roluna yanaşmasında və qeyri-mütənasiblik konsepsiyasında. Mədəniyyətin roluna gəldikdə, plüralizm sosial müxtəlifliyin dəyərlər, maraqlar və ya inanclarla əlaqəli universal, qəti, daimi və tamamlanmış rəasional qərarların qəbul edilməsinə mane olduğunu qəbul edir. Bu mənada plüralizm və relativizm üst-üstə düşür. Bununla birlikdə, plüralizm, relativizmdən fərqli olaraq, mədəniyyətlərə qəti normativ əhəmiyyət vermir. Mədəniyyət, plüralist baxımdan, normativ qiymətləndirməyə müraciətin son mənbəyi deyil. Mədəniyyətlər də dəyər qərarlarının verilməli olduğu mərkəzi normativ məkan təsvir etmir. Plüralist yanaşma digər tərəfdən, mədəni müxtəliflik ya sosioloji bir həqiqətdir, ya da dəyərlərin müxtəlifliyinə daha dərin bir fəlsəfi baxışın təzahürüdür. Hər halda, mədəniyyətin özü mütləq normativ əsaslandırmanın son çarəsi deyil. Başqa sözlə, mədəniyyət plüralizmin əhatə dairəsini onun miqyasında və ya əsaslandırılmasında müəyyənləşdirmir [7, s. 98].

Mərkəzi normativ məkan, bunun əsasında dəyər qərarları verilməlidir. Plüralist yanaşma baxımından mədəni müxtəliflik ya sosioloji bir həqiqətdir, ya da dəyərlərin müxtəlifliyinə daha dərin bir fəlsəfi baxışın təzahürüdür. Hər halda, mədəniyyət özü mütləq normativin son çarəsi deyil. İkincisi, plüralizmin ən fərqli xüsusiyyəti, ümumiyyətlə relyativizmlə əlaqəli eyni anlayışdan fərqli olan uyğunsuzluq fikridir. Relativizm mədəniyyətlərdə normativ pozuntuları, aralarındakı uyğunsuzluğu nəzərdə tutan boşluğu nəzərdə tutur. Yəni əxlaqi mühakimələr ortaya çıxdıqları mədəniyyətlərə aid olduğundan və sonuncular da öz növbəsində bir-birinə çevrilmədiyi üçün ziddiyyətli mühakimələrin nisbi dəyərini qiymətləndirmək mümkün deyil-əxlaqi mühakimələr və onların müvafiq mədəniyyətləri müqayisə olunmazdır. Bu fikir plüralizmin əsasını təşkil edən ideyadan fərqlidir. Plüralistlər üçün uyğunsuzluq anlayışı mədəniyyətlərə bağlı deyil və bunlarla məhdudlaşmır. Əksinə, qeyri-mütənasiblik, mədəni sərhədlərdən asılı olmayaraq dəyərlərin təbiətinə aid bir xüsusiyyətdir. Beləliklə, relativizm üçün uyğunsuzluq submədəni faktorlara aid olsa da, plüralizm üçün uyğunsuzluq mədəni sərhədləri aşır və insan təcrübəsi üçün əhəmiyyətli dəyərlərə aiddir.

Üstəlik, relativizm ətrafında mübahisələrin mərkəzində olan əsas uyğunsuzluq anlayışı mütləq müqayisə olunmazlıq fikrini irəli sürür. Relativizm ruhunda mədəniyyətlərin bir-biri ilə müqayisə olunmadığını söyləmək, fərqli mədəniyyətlərdə ortaya çıxan əxlaqi mühakimələrin düzgün və ya səhv olmasının bir-biri ilə müqayisə edilə bilməyəcəyini söyləməyə bərabərdir.

Digər tərəfdən, plüralist nəzəriyyə daxilində uyğunsuzluq müqayisəsizliyi əhatə edə bilər və ya daxil edə bilməz. Plüralistlər üçün dəyərlərin bir-biri ilə müqayisə olunmadığı iddiası, aralarında nizamlanmış normativ tənzimləmənin əlçatmaz olduğu anlamına gəlir.

### **Plüralizm və skeptisizm**

Fəlsəfədə skeptisizm yanaşması həqiqətin yolunda atılan ilkin addımdır. Skeptiklər

bu sahədə bütün biliklərə əvvəlcə inamsızlıqla yanaşır və daha da irəliyə gedərək insan aqlının həqiqəti anlamayacağını fikirləşirlər. Fəlsəfə və elm tarixində hər şey skeptisizm təməlinə inkişaf etdiyi üçün heç vaxt öz dəyərini itirmir. Orta əsrlərdə xristian kilsələrinin təsiri altında araşdırma və elm üçün təcrübələr aparmaq sonda edam, giliotina kimi cəzalandırma metodları ilə nəticələnirdi.

Skeptisizm, inanclarımızın davamlı qeyri-müəyyənliyinə əsaslanaraq hər hansı bir mənalı məsələyə dair mühakimələrdən daim çəkinməyi tələb edən fəlsəfi bir dünyagörüşüdür. Qaçılmaz müxtəlifliyin mövcudluğunu və dəyərlərin, maraqların və ya inancların son rəşional sıralanmasının mümkünslüyunü tanıyan plüralizm, skeptik baxışa yaxındır. Bununla birlikdə, plüralist düşüncənin iki fərqləndirici xüsusiyyəti olan dəyərlərin azalmazlığı və uyğunsuzluğu mütləq etik və ya siyasətdəki mühakimələrin dayandırılmasına səbəb olmur.

Alman fəlsəfə tarixçisi Nicholas Rescher, plüralizm və skeptisizmin bu məsələdə fərqli olduğunu iddia edir. Skeptisizmin heç bir mövqenin heç vaxt tam əsaslandırılmadığını iddia edən bir baxış olduğuna inanır. Buna görə də, skeptikin nöqtəyi-nəzərindən, səhvədən qaçmaq istəyirsinizsə, mühakimədən tamamilə imtina etməlisiniz [8, s. 389].

Digər tərəfdən, Rescher iddia edir ki, plüralizm heç bir mövqenin heç vaxt əsaslandırılıla bilməyəcəyini iddia etmir; o, həmçinin qarşılıqlı məqbul alternativlərin mövcudluğunun bizi mühakimələrdən çəkinməyə məcbur etdiyini iddia etmir. Plüralizm, alimə görə, eyni dərəcədə uyğun alternativlər qarşısında öhdəliyin olmamasını deyil, onlardan birinə sadıq qalmağı və bu qərarı rəşional şəkildə əsaslandırmağı nəzərdə tutur.

Skeptisizmdən fərqli olaraq, plüralizm heç bir mövqenin tam əsaslandırılıla bilməyəcəyini düşünmür; bunun əvəzinə bir çox mövqələrin rəşional şəkildə əsaslandırılıla biləcəyini iddia edir. Skeptisizm inanclarımızın həqiqətinə heç vaxt tam əmin ola bilməyəcəyimizi iddia etsə də, plüralizm bir çox baxışların rəşional şəkildə müdafiə oluna biləcəyini iddia edir. Skeptisizmə görə, epistemoloji əminliyin olmaması həqiqi inancların mümkünlüyunü istisna edir. Digər tərəfdən, plüralistlərin nöqtəyi-nəzərindən vahid fundamental normativ həqiqətin olmaması müxtəlif bərabər əsaslandırılmış alternativlərə səbəb olur. Beləliklə, sosial müxtəlifliyin mövcudluğu epistemoloji abstinensiyaya gətirib çıxarır, kiskeptisizm, sonra plüralizm vəziyyətində ağlabatan fərqlər yaradır.

### Nəticə

Əgər pluralizmin etiraf etdiyi kimi, bütün dinlər qurtuluşa aparan bir funksiyanı yerinə yetirirsə, bu vəziyyətdə hər hansı bir dinə riayət etməyin mənası nədir? Bütün dinlər eyni qurtuluşa səbəb olarsa, məsələn, şeytana ibadət edən yalançı dinlər necə olur? Qurtuluş inancına inanan insanların birliyinə sahib olmaq din üçün kifayətdirmi? Dinlər arasındakı açıq və əhəmiyyətli fərqlərin səbəb olduğu dekomunizasiya edilmiş ziddiyyətli vəziyyətin də qurtuluş məsələsini şübhə altına aldığı aydındır. Bu və buna bənzər suallara cavab verməkdə çətinlik çəkmək, pluralizmi septisizm və aqnostisizmə yaxınlaşdırır. Plüralistlər əslində bütün dinlərin həqiqət iddialarının səhv və ya nata-

mam olduğunu söyləməyə çalışsalar, Tanrı anlayışımız deizmdən fərqlənməyəcəkdir. Bu vəziyyətdə "metafizik dini plüralizm" deyilənlər, plüristlərin xəyal etdiyi qlobal dinin gələcək təsviri olacaqdır. Qloballaşma son məqsədinə çatarsa, lokallaşdırılmış dinlər üzərində qlobal din konsepsiyası, dinlər vasitəsilə qurtuluş deyil, dinlərdən qurtuluşun elanı kimi görünür.

Ümumiyyətlə, dini plüralizm dinlərin müxtəlifliyi sualına bir cavab olaraq aşağıdakı prinsiplərə söykənir:

- Din bəşər tarixi üçün qlobal hadisədir, yəni insanın son həqiqətə, yaxud Allaha olan mədəni, mənəvi və tarixi münasibətindən yaranmışdır;
- Yekun həqiqət (Allah) ilə cəmiyyətin ona yanaşmasını tərənnüm edən psixoloji təcrübə arasında fərq vardır;
- Bütün ilahi dinlər real sayılma hüququna sahibdirlər, çünki bu dinlərin hər birinin ideyası bəşəriyyəti sonsuzluğa yetişdirməkdir və bu müxtəlif baxış və yanaşmalarla ifadə olunur;
- Dinin mənbəyi təkə inancla müəyyən edilmir, təəssüf olsun ki, həqiqət və vəhy anlayışları isə izahlandırılmır. Dinin əsas qayəsi insanlarda əhvali dəyişiklik yaratmaqdır;
- Dinlər arasındakı düşüncə fərqlilikləri bir tərəfdən təbii sayılır, həmçinin digər tərəfdən də bir-birini təkmilləşdirə bilər;
- Dinlər öz dəyərlərini ifadə etmək üçün obrazlı və zəngin dil və üsluba malikdir;
- Dini plüralizm insanın öz nəfsinə doğru meyillənməsindən həqiqətə və Allaha doğru yönələrək təkamülə yetişməsidir və bu proses dünyanın bütün böyük dini ənənələrinin içərisində cərəyan edir.

### Ədəbiyyat siyahısı

1. Hadi Sadiqi, Dini Plüralizm, Tərcümə: Ələddin Məlikov, 2011,
2. Lipson Leslie, Politika Biliminin Temel Sorunları, tərcümə. Tuncer Karamustafaoğlu, Birlik Yayınları, Ankara, 1986,
3. Arıcan, M. Kazım, “Felsefi və Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik”, Cümhuriyyət Universiteti İlahiyat Fakültəsi Dərgisi, 2011, Cild: XV, Sayı: 1, səh. 71-98.
4. Maykl Piterson və digəran. Əql və eteqade-dini (tərcümə: Əhməd Nəraği və İbrahim Sultani). Tehran, “Tərhe-no”, 1377
5. Jolin Hick. Problems of religions pluralism. London, “Martirispress”, 1985.
6. Kekes, J. (2000) Pluralism in Philosophy: Changing the Subject. Ithaca, NY : Cornell University Press
7. Barry, B. (2001) Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism. Cambridge, MA : Harvard University Press
8. Р.Рихтерь. Скептицизм в философии / Рихерь Рауль. – СПб: Шиповикь, 1910.

---

**Fataliyeva Rufana Rizvan****The Concept of Religious Pluralism in Modern Times**

**Abstract:** Religious pluralism is one of the most brilliant and controversial topics in the modern religious philosophy. This is partly because the environment in which philosophy of religion is practiced increasingly multicultural (multi-faith, multi-denominational) environment within which the philosophy of religion is now practiced and taught. The beginning of the XXI century witnesses that religious pluralism is one of the most basic challenge for different theologies of various traditional religions. Thus, religious pluralism is a phenomenon that all theologies must deal with in some way. The aim of this article is to shed on light to the problem of religious pluralism with reference to the idea of truth and salvation in religions and giving some important remarks to the main aim of metaphysical religious pluralism within the context of globalization.

**Keywords:** Religious pluralism, modernization, religiosity, tolerance, John Hick.

**Фаталиева Руфана Ризван кызы****Теория религиозного плюрализма в современное время,  
формы ее проявления**

**Резюме:** Религиозный плюрализм – одна из самых ярких и спорных тем в современной религиозной философии. Отчасти это связано с тем, что сфера практики и обучения религиозной философии постепенно становится все более мультикультурной, многоконфессиональной. Начало XXI века было периодом, когда различные теологии, разные религиозные традиции призывали к религиозному плюрализму. Таким образом, религиозный плюрализм — это явление, с которым так или иначе следует заниматься все теологии. Цель этой статьи – исследовать проблему религиозного плюрализма, основанного на идее истины и спасения в религиях, и привлечь внимание к конечной цели метафизического религиозного плюрализма в условиях глобализации.

**Ключевые слова:** Религиозный плюрализм, модернизация, религиозность, толерантность, Джон Хикк

**Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.09.2024**